

Токтосунова А.М.

КӨРКӨМ ТЕКСТТЕГИ ДИАЛОГДОРДО ВЕРБАЛДЫК ЭМЕС КАРАЖАТТАРДЫН БЕРИЛИШИ

Токтосунова М.А.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ НЕВЕРБАЛЬНЫХ СРЕДСТВ В ДИАЛОГАХ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТОВ

М.А. Toktosunova

THE DEFINITION OF NON-VERBAL MEANS IN THE DIALOGUES LITERARY TEXTS

УДК: 894.36/17

Макалада вербалдык каражат тууралуу маалымат берилген, ошондой эле көркөм тексттеги диалогдун вербалдык эмес каражаттар менен берилиши каралган.

Негизги сөздөр: көркөм текст, вербалдык каражаттар, жөндөмдүүлүк.

В статье рассмотрены понятие о вербальных средствах, а также дана информация о невербальных средствах в диалогах художественных текстов.

Ключевые слова: художественный текст, невербальных средства, способность.

The article considers the concept of verbal means, but also provides information about non-verbal means in the dialogues of literary texts.

Key words: literary text, non-verbal means, the ability.

Диалогдо вербалдык каражаттар менен бирге вербалдык эмес каражаттар да маалымат алмашуу функциясын аткарууга жөндөмдүү жана катышат. Демек, адамдар тилден башка да ымдоо-жансоолордун, музыканын, бийдин, сүрөттүн, белгилердин жардамы аркылуу да сүйлөшүү процессин ишке ашырышат. Байыркы мезгилде адамдардын алгачкы сүйлөшүүсү, маалымат алмашуусу вербалдык эмес каражаттардын негизинде жүзөгө ашкан. Алар бири-бири менен ымдоо-жансоо, белги берүү аркылуу бири-экинчисине кырдаалды түшүндүрө алышкан. Аң-сезимдин өнүгүсүнүн натыйжасында вербалдык сүйлөшүү жаралган. Бирок, тилдик каражаттар менен пикир алышуу мезгилинде, биз, вербалдык эмес каражаттарды да пайдаланабыз. Макалада диалогдо шартка, кырдаалга жараша колдонулган вербалдык эмес каражаттар колдонулган көркөм тексттер мисалга алынды.

текст

– Ассалоому алейкум!

– Биякка!.. Кел, баатыр...– деп тизе какты. [Сынган кылыч 21-б]

«Сүйлөшүү стилинде вербалдык эмес каражаттардын мааниси өтө чоң. Ал диалогдук пикир алмашууда түзүлгөн синтаксистик конструкцияларда кетирилген «боштуктагы» ойлорду толуктоо кызматын да кошо аткарат» [810-б. Кыргыз адабий тили. Б.2009] Берилген текстте «Кел, баатыр» деп ызаат

көрсөтүү менен катар ишаарат аркылуу да ой толукталып жатат. «Тизе кагуу – отур – деген мааниде.

текст

Мусулманкул атка шап минди да селейип турган Абилге кол кезеди:

– Кеттим! Силерден келер жардамды бактымдан тиледим! Эмиден карачапандарга боорунар ачып, эмитен карачапан сарттарга жан тартып отурсанар... [Сынган кылыч 137-б].

«Селейүү», «кол кезөө» – вербалдык эмес каражат. Адам күтпөгөн маалымат, кайгылуу кабар алганда селейүү абалына келет. Абил да Мусулманкулдун тараптан болгон сунуш үчүн ушундай абалга келип олтурат. Адам кол аркылуу көп иш-аракет кылат, ошого байланыштуу колго байланышкан жаңсоолор көп кездешет. «Кол кезөө» – оң эмоцияны жаратпайт. «Шашпагыла» же «көрсөтөм» деген мааниде. Текстте Мусулманкул да Абилге ошондой мааниде колун кезеп жатат. Кол кезөө аркылуу Мусулманкулдун ички эмоциясы берилди.

текст

Абдурахман:

– Ассалоому алейкум, – деп суз салам айтып, таазим кылбай, он колун көкүрөгүнө алган болду.

– Алейкум-а ассалам, келиңиз, бек – деп, Абдырахмандын колун ордунан турбай алды да, бет алдында жаткан ташты көрсөтө берди.

– Келиңиз, отуруңуз. Өз үйүбүз, өлөң төшөгүбүз эмес, кечиргейсиз.

– Кана, даамга келиңиз, бек.

Абдырахман унчукпай башын ийкеп, акырын:

– Бисм алла...– деп анделектин тилимин алды [Сынган кылыч. 36-б]

Мисалга алынган текстте «он колун көкүрөгүнө алган болду», «ташты көрсөтүү», «башын ийкеп» деген сөз айкаштары, сүйлөм кетип жатат. Он колун көкүрөгүнө алган болду, – суз саламдашуу, ийилүү, кадырлоо, унчукпай башын ийкөө – кайыл болуу экендиги тексттин контексттинен жана жасалган иш-аракеттерден байкалып турат.

текст

– Мага эмне керек? Алтын такпы?

– Ал башын чайкады.

– Көр оокатпы?– Дагы башын чайкады.

– Мага тигинин да, мунун да кереги жок [Сынган кылыч. 362-б]

5-текстте биринчи суроого да, экинчи суроого да «баш чайкоо» аркылуу гана өзүнүн оюн билдирип, башын чайкоо аркылуу ал тигиге жооп берип жатат.

текст

– Узатып койгула...

Бул өлүмгө кыйган буйрук болчу. «Күндүн көзүн көргөн суукка тоңбойт, хандын көзүн көргөн арам өлбөйт» дечү эле го? Абдылла бек кыя тиктеп калды.

Исхак:

– Чириген жыгач, – деп колунун учун терс шилтеп койду, – устун болбойт, отунга да жарабайт... [Сынган кылыч. 439-б]

«**Кыя тиктөө**» – бир нерсени үмүт кылуу, күтүү, сыноо маанисинде. Себеби, ал Исхактын айтканынан кайтабы деп, жооп күтүп жатат. Ал эми Исхак оюнан кайткан жок, тилдик каражаттар менен бирге аны бекемдөө максатында вербалдык эмес каражат (**колунун учун терс шилтөө – болбойт, жок деген мааниде**) колдонулду. Булар көрсөтүүчү ымдоо-жаңсоолор.

текст

Эсенбай бийдин кабагы бүркөлдү. Ал тизесин мыжыгып, ойлонуу:

– Атаны этегиң узабагыр... Кырк байталга ат алганды ким койду экен ага. Аны эмне кылар экен? Ошол ат алтын чычып берем дептирби? А көрө муногу итирейген энесин түзүктөп багып алсачы!.. – деди. [Сынган кылыч. 74-б]

«**Кабагы бүркөлүү**», «**тизесин мыжыгуу**» – вербалдык эмес каражат. Берилген диалогдо Эсенбай бийдин кабатыр болгондугун анын үнүнүн тонунан эле эмес, анын кыймыл-аракетинен байкоого боло тургандыгын аныктаган кошумча каражат. «Кабагы бүркөлүү» адамдын жүзүндөгү өзгөрүү. Бул боюнча А.Ботобекова өзүнүн «Кыргыз ымдоо-жаңсоолору» деген эмгегинде төмөндөгүдөй түрлөргө бөлүп көрсөтөт: «Адам жүзүндөгү кыймыл-аракеттерге төмөндөгү ымдоо-жаңсоолор кирет:

1. Көз («көзүн кысуу», «көзүн алаңдатуу», «көзүн жумуу», «көзүнүн төбөсү менен кароо», «көзүнүн кыйыгы менен кароо», «көзүн чакырайтуу», «көзүн ирмегилөө»).

2. Каш («кашын керүү», «кашын көтөрүү», «кашын кагуу»).

3. Эрин («эрин түйрүү», «эрин чормойтуу», «эрин тиштөө», «эрдин кымтуу», «эрдин жалоо»).

4. Тил («тилин тиштөө», «тилин чыгаруу»), тиш («тишин кычыратуу», «тиштенүү»).

5. Мурун («мурун чүйрүү», «мурун көтөрүү»).

6. Кабак, маңдай, жүз («кабагын чытуу», «жылмаюу») аркылуу жасалган ымдоо-жаңсоо кыймылдары кирет». [А.Ботобекова. Кыргыз ымдоо-жаңсоолору. 59-бет].

Ички жана сырткы таасирлердин негизинде адамдардын эмоциясында ар кандай өзгөрүүлөр

болот. Адамдар эле эмес, жан-жаныбарлардын эмоциясы да өзгөрөт. Ички таасир – бул адамдар ооруганда, кыйналганда, ал эми сырткы таасир дегенибиз курчап турган чөйрөнүн таасири.

текст

Жаркын айым томсоро түштү. Жүзүнө кан толкуп чыкты. Кайра кубарып кетти.

– Сен соо эмессиң! Сени кордоп жүргөн ким экен? – деди ал Шералиге кадала тиктеп.

– Сен соо эмессиң... Ушу сенин колтугуңа бирөө суу бүркүп жүрөт окшойт... [Сынган кылыч 109-б]

текст

Акылына бирдеме илеше баштадыбы, Шералихан да кабагын чүрүштүрүп:

– А эненди...-деп обдулуп калды. Элчи Абусатар Калпа сөз кайырмакчы болду эле, Нүзүп чаңырып жиберди:

– Бас, оозуңду! Түгөндү сөз!

– Баш кесмек бар, тил кесмек жок, таксыр!.. [Сынган кылыч. 95-б]

«**Томсоро түштү**», «**жүзүнө кан толкуу**», «**кубаруу**» – 2-тексттеги вербалдык эмес каражаттар. 3-тексттеги вербалдык эмес каражат – «**кабагын чүрүштүрүү**». Албетте, адамдын жүзүндөгү ымдоо-жаңсоолор адамдын психологиялык, эмоционалдык ал-абалын билдирет. Эгерде таасир эткен чөйрөгө, жагдайга, шартка адамдын кайтарган жообу, эмоциясы жок болсо ал адам болуудан калат, аң-сезим, туюм жок, башкача айтканда, адам индивид болбой калат. Демек, диалогдо сүйлөшүүнүн абалына жараша угуучу менен айтуучунун эмоциясынын өзгөрүшү нормалдуу көрүнүш болуп эсептелет.

текст

– Билгич экенсиң, ынды табып. Ыраазы бол. Индус жүздүктү леп этип алып, бир имерип тиктеп, каухардын каниги экенин билген соң, уурту жайылып, башын бат-бат ийкегилеп:

– Ырахмат... ырахмат...- деп ордуна туруп кетип баратып кайрылып токтой калып:

– Сары санааны таштасын бек...- деп кетти [Сынган кылыч. 536-б].

Тексттеги «**уурту жайылуу**», «**башын бат-бат ийкегилөө**» – вербалдык эмес каражаттар болуп эсептелет. Жогорудагы мисалга алынган А.Ботобекованын бөлүштүрүүсүнүн бирине жатат. Уурту жайылуу– сүйүнүү, кубануу түшүнүгүн билгизет. Ал эми башын бат-бат ийкегилөө – ынануу, макул экендигин билдирүү. Сүйлөшүүдө адамдын тулку боюнун абалы да түрдүү информацияны, маалыматты берүү өзгөчөлүгүнө ээ. Биз аны сүйлөшүүнүн ар кандай жагдайларында колдонобуз.

текст

– И, баатыр жигит, жылан көрдүңбү?..

Атакул баатырбашы Насирдинди да көрдү. Эсине келе калып:

– Хи-деди ал кыжыр менен, – чага турган жылан экен десе, тили суурулуп калган сасык жыландар турбайбы!..

Насирдин ордунан атып турду. Оозу бир жагына кыйшайып, эки көзү чакырайып кетти. Атакул баатырбашы жүлжүйүп тиктеп, мыскылдап мырс күлүп койдү:

– Тек ийрилип жат жайыңа. октолуп койгонун?! [Т.Касымбеков. Сынган кылыч. 449-б].

Текстте берилген вербалдык эмес каражаттар – «оозу бир жагына кыйшаюу», «эки көзү чакырайып кетүү», «жүлжүйүп тиктөө», «Мыскылдап мырс күлүү» деген сөз айкаштары. Атакулдун сөзүнүн таасири Насирдин бекке ушунчалык катуу тийгендиктен, жооп берүүгө мүмкүнчүлүгү, чамасы келген жок, бирок сырткы келбетинин өзгөрүүсүнүн негизинде ал сөздүн Насирдинге канчалык деңгээлде таасир эткенин байкоого болот. Бирок, ымдоо-жаңсоолор сөз менен айтып түшүндүрүүгө мүмкүн болбогон нерселерди түшүндүрүүгө жөндөмдүү.

текст

Кара киши бүрүштү:

– Билбептирмин, баатыр... Билбеген киши уу ичет... Билбептирмин...

– Сени ким жиберген бул ишке?

– Өзү... Карабек мырза өзү...

Кара киши титирей баштады.

– Мен чаптым эле, аке...

– Гм... атты таанып чаптыңбы? Кимдин аты экенин билип туруп чаптыңбы?

– Баламдын боорун жейин, кимдики экенин билбейм... баламдын боорун жейин... [Т.Касымбеков. Сынган кылыч.77-б]

«**Бүрүштү**», «**титирей баштады**»-деген этиш сөздөрү аркылуу тулку бойдун ал-абалы берилип жатат. Мында колго түшкөн адамдын аргасы, амалынын түгөнгөндүгү жана титирей баштаганы– анын коркконун билдирип жатат. Демек, сүйлөшүүгө тулку бой: колун көтөрүү, ийнин куушуруу, колун кезөө, башын чайкоо, бутунун башы менен жер

чукуу, бүрүшүү, башын нары-бери кыймылдатуу, колун бөйрөгүнө алуу, колун кайчылаштыруу, бутун кайчылаштыруу, колун чыккыйына алып келип көрсөтүү (башың иштебейби деген мааниде), үнкүйүү, колун булгалоо, колун көтөрүү, ээк кагуу, баш бармак менен чыпалакты кулагына жакын алып баруу (калган манжалары жумулган абалда, телефон чал же телефон чалам деген мааниде), өзүн сөөмөйү менен көрсөтүү (мен дагы) же аны сөөмөйү менен көрсөтүү (сен дагы деген мааниде), башын ийкегилөө, санын чапкылоо, колун чапкылоо, буту менен жер тебүү, муштумун көрсөтүү, эки колунун муштуму менен үстүнөн бири-бирине уруу, бармагы менен тамагын тартуу (өлтүрөм же тойгуздуң деген мааниде), тамагын чертүү (ичип алыптыр деген мааниде), төшүн каккылоо, колун көкүрөгүнө алуу, жүгүнүү, колу менен итерүү, колду бийик көтөрүү менен алаканын алдыга кыймылдатуу (жакшы кал деген мааниде), колун алдыга көздөй булгалоо (нары бер деген мааниде), колун өзүн карай булгалоо (бери кел деген мааниде), ордунда тыпыроо же секирүү (кубанганда), далысын күйшөө, колун жаюу, алаканын койгулоо, түкүрүнүү, далысын салуу, кучакташуу, тизе бүгүү, нукуу ж.б. абалда сүйлөшүүгө катыша алат. Бирок колдонулган вербалдык эмес каражаттар тексттин контексттинде гана толук мааниге ээ болуп, ачык байкалат. Демек, көркөм чыгармада ымдоо-жаңсоолор, белгилер кандайдыр бир максатка жараша колдонуларын байкадык. Алар сүйлөшүүгө кошумча оттенок берип, ойду толуктоо максатын көздөйт.

Адабияттар:

1. Ботобекова А. Кыргыз ымдоо-жаңсоолору. Б. 2012.
2. Маразыков Т.С. Текст таануу жана анын айрым маселелери. Б.2005.
3. Касымбеков Т. Сынган кылыч. Ф. 1979

Рецензент: к.филол.н., доцент Келдибай кызы М.